

לוחות המזרח

TIBERIAS

לוחות "מזרח"
מאוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

TOMB OF ABRAHAM
IN HEBRON

עיני עיני יורדה מים
ירת
אמי מורת
יום לחרש
שנת

IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII

נפתלי

אשר

זבולון

יששכר

אפרים

בנימין

יהודה

שמעון

ראש הדרך

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מדינת ישראל

מזרח

לוחות "מזרח"

מאוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

מוזיאון חצר הישוב הישן שוכן בבית עתיק בן 500 שנה ברובע היהודי בירושלים. המוזיאון מאפשר הצצה נדירה אל הווי החיים של אנשי הישוב הישן הירושלמי. מבעד לחפצים מתעוררים לחיים סיפורי בעליהם: נישואים ולידה, שמחות ועצב, התמודדות יומיומית עם קשיי החיים, הסתפקות במועט והאמונה בבורא עולם.

במוזיאון מוצגות תערוכות קבע ותערוכות מתחלפות, המתבססות על האוסף העשיר שברשותו ושופכות אור על חיי היהודים בין החומות. תערוכה זו מוקדשת ללוחות ה"מזרח" המגוונים, שהודפסו ונוצרו בטכניקות וחומרים שונים: דפוס, רקמה, חרסיה ומגזרות נייר. חלק מהלוחות מקורם באירופה ובאיראן, חלקם יצאו מבתי הדפוס הירושלמיים. בחלקם מופיעים מראות המקומות הקדושים, ובאחרים דמויות בעלי חיים ובהם אריות, צבאים וטווסים.

המפגש עם הלוחות יוצר חיבור בין מלאכת מחשבת אומנותית לבין רוח התקופה.

ברצוני להודות לפרופ' שלום צבר על סיועו ועל המאמר המכים שכתב.

אורה פיקל צברי,
אוצרת

אוצרת / אורה פיקל-צברי

חברי העמותה / יו"ר עו"ד חגי סיטון, דניאל מימראן, אביבה שר, רו"ח בריז'יט ביתן, עו"ד גדעון ברמץ, אילן הדר, ד"ר יעקב מימראן, איתן כרמון, יואב איגרא, מיקי חברוני, דורית וולניץ, פרופ' שמעון שטרית.

ועדה מדעית / פרופ' ירון בן נאה, ד"ר איל דוידסון, פרופ' מרגלית שילה, ד"ר ראובן גפני, פרופ' קובי כהן-הטב

ועדה חינוכית / ד"ר מיקי ארליך, עפרה רגב, חזקי בצלאל, אריאל אבקסיס, ד"ר יוסי שפניר

תודה מיוחדת לפרופ' שלום צבר

מקורות הדימויים החזותיים / אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ויליאם גרוס / שלום צבר.

עיצוב גרפי / ערן צירמן
הפקה טכנית / שי גיל, שרל אסרף
עריכה לשונית / כרמית ספיר ויץ
תרגום / יהודית מייזל
צילום / רן ארדה, שי גיל
רשמת / רונית גיל
שימור / ומיכאל מגן, שושנה מנדל, מרסלה סקלי
דפוס / גרפוס פרינט

אור החיים 6, הרובע היהודי, ירושלים, ת.ד. 1604 ירושלים 9750603
טל. 02-6276319 טלפקס. 02-6284636
www.oyc.co.il

© נובמבר 2025

כל הזכויות שמורות למוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן

“מצד זה רוח חיים” לוח ה“מזרח” ועיטוריו שלום צבר

לוח ה“מזרח” נועד בראש ובראשונה לציין את כיוון התפילה לירושלים. בעיני חז“ל לא היה ספק מהו הכיוון שאליו צריך לפנות המתפלל בשעת התפילה, והם הסיקו זאת ממקורות מקראיים שונים.

בעיקר חשובים בהקשר זה תפילת ההקדשה שנשא שלמה המלך עם סיום בניית בית המקדש, ובה הוא אומר: “כל-תפלה כל-תחנה אשר תהיה לכל-האדם לכל עמך ישראל אשר ידעון איש נגע לבבו ופרש כפיו אל-הבית הזה” (מלכים א', ח', 38).

חשיבות כיוון התפילה לבית המקדש וירושלים ליהודי התפוצות גם היא נלמדת מסיפור מקראי – על דניאל, אשר ישב בגלות בבל, מסופר בארמית: “וְדַנְיָאֵל כְּדִי יָדַע דִּי רָשִׁים כְּתָבָא, עַל לְבִיתָהּ, וְכִיּוֹן פְּתִיחֹן לָהּ בְּעֵלִיתָהּ, נִגְדַּד יְרוּשָׁלַם, וְזַמְנִין תְּלַתָּהּ בְּיוֹמָא הוּא בְּרַף עַל-בְּרוּכֹהִי, וּמְצַלָּא וּמוֹדָא קְדָם אֱלֹהֵהּ, כָּל-קָבֵל דִּי הוּא עֲבַד, מִן קִדְמַת דְּנָה” (דניאל, ו', 11).

ובתרגום: “וְדַנְיָאֵל כְּאֲשֶׁר יָדַע כִּי נִרְשָׁם הַכְּתָב נִכְנַס לְבֵיתוֹ, וְחִלּוֹנוֹת פְּתוּחִים לוֹ בְּעֵלִיתוֹ נִגְדַּד יְרוּשָׁלַם, וְזַמְנִים שְׁלֹשָׁה בְּיוֹם הוּא כּוֹרַע עַל בְּרַכְּיוֹ, וּמִתְפַּלֵּל וּמוֹדָה לְפָנָי אֱלֹהָיו, כְּאֲשֶׁר הָיָה עוֹשֶׂה מִלְּפָנָי זֶה.”. ביאור והרחבה של רעיון כיוון התפילה מובא במקומות אחדים בתלמוד הירושלמי והבבלי במילים הבאות:

“והתפללו אל ה” [מלכים א', ח', 44] – היה עומד בח”ל [בחוץ לארץ] יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל [. . .], היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלים [. . .], היה עומד בירושלים יכוין את לבו כנגד בית המקדש [. . .], היה עומד בבית המקדש יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים [. . .], היה עומד בבית קדשי הקדשים יכוין את לבו כנגד בית הכפורת, היה עומד אחורי בית הכפורת יראה עצמו כאילו לפני הכפורת. נמצא עומד במזרח מחזיר פניו למערב, במערב מחזיר פניו למזרח, בדרום מחזיר פניו לצפון, בצפון מחזיר פניו לדרום. נמצאו כל ישראל מכוונים את לבם למקום אחד (בבלי, ברכות, ל', ע”א).

במהלך שנות קיומו הארוכות של העם היהודי קמו ונפלו אימפריות, אומות נכחדו או הוחלפו באחרות, ועמים בעלי מסורות עתיקות ותרבויות מפוארות נעלמו כלא היו. ואכן, באופן הרגיל קיומם של עמים הגיע לקיצו כאשר ארצם נכבשה בידי עם אחר, בירתם נחרבה, בתי המקדש ומרכזי הדת שלהם נהרסו ובניהם יצאו לגלות.

ואולם בניגוד לכללי ההיסטוריה והסוציולוגיה, הצליחו קהילות יהודיות לשמור במידה רבה על זהותן, חיוניותן, שפתן, תרבותן ומסורתן בקרב העמים הרבים והגלויות השונות שבקרבם הן חיו כמיעוט דתי. סופרים, היסטוריונים וחוקרים בתחומים מגוונים התחבטו בשאלה זו, והציעו הסברים שונים לסוד הקיום המתמשך ולשימור מורשת העבר.

לעוסקים באומנות יהודית ברור כי חלק מהתשובה לפחות נעוץ בעולם החפצים והתרבות החומרית היהודית כפי שבאו לידי ביטוי בקהילות השונות. בית הכנסת, ארון הקודש וספרי התורה העניקו מענה ולו חלקי לאובדן מרכז הפולחן וחורבן בית המקדש ההיסטורי.

בית המקדש הפך ממבנה פיזי מפואר לאידיאה רוחנית ניידת שאפשר להקים בכל אתר ואתר באמצעות הקמת “מקדש מעט” או בית כנסת, ומילוי חללו בפרטים הנושאים את זכר העבר, אם בשמותיהם, בתפקידם או דרך עיטורם: ספר תורה, קישוטיו ואביזריו, ארון קודש או היכל, פרוכת וכפורת, נר תמיד או מנורת שבעת הקנים. אחד החפצים המרכזיים במערכת עיטורית זו, אשר נועד להזכיר את ימי הזהר של בית המקדש, ובפרט בקרב יהדות מרכז ומזרח אירופה, הוא **לוח ה“מזרח”**, ולו מוקדשות השורות הבאות.

הרבה יותר מהמצאים ששרדו, ואשר באה לידי גילוי באופנים שונים בעקבות התפשטותם של יהודי אשכנז לתפוצותיהם השונות. לוחות ה"מזרח" נעשו בדרך כלל מגיליונות נייר (לעיתים נעשה שימוש גם בקלף) מלבניים, בעלי צורה אופקית או אנכית, אשר נכתבו ועוטרו בטכניקות שונות – בעבודת יד (דיו, צבעי מים, גואש) או בדפוס (בדרך כלל ליתוגרפיה). במזרח אירופה בעיקר נפוצו גם לוחות "מזרח" אשר נחתכו במעשה מגזרת נייר צבעונית או מונוכרומטית.

יצרני הלוחות היו אומנים עממיים ללא הכשרה אומנותית רשמית, והמגזרות נעשו אף בידי נערים תלמידי ישיבה. בשירו "מי יודע עיר ליִשְׁטִינְאָ [לישטין]?", שנכתב בשנת תרס"א (1901), מונה חיים נחמן ביאליק את בעלי האומנויות בעיירה, ובהם "אֶחָד עוֹשֶׂה מְזָרְחָאוֹת" – דהיינו יצרן לוחות ה"מזרח" נמנה כאחד מבין בעלי המקצועות המקובלים והאופייניים בחיי העיירה היהודית במזרח אירופה.

בבסיסו של לוח ה"מזרח" עומד הטקסט המזהה את החפץ ומהווה מרכיב חשוב בהבניית משמעותו ותפקידו. הטקסט יכול להיות בן מילה בודדת, שורת מילים או פסוק, ועד טקסטים מפורטים יותר המשלבים פסוקים מקראיים, מימרות תלמודיות, ולעיתים אף דברי מוסר ושירים עממיים. כמו בקטגוריות רבות אחרות באומנות המסורתית היהודית, למילה הכתובה יש תפקיד דידקטי, היא מצביעה על הקשר בין דימוי לטקסט, ובו בזמן מדגימה כי גם בתמונה או חפץ חזותי יש ביהדות מקום מרכזי למילים. כמובן המילה המצויה ביותר היא זו המגדירה את שמו של החפץ – "מזרח". אולם המעטרים מצאו דרכים להגביר את משמעותה באמצעות שיבוץ תיבה זו בפסוק "מְזָרְחַ שְׁמֶשׁ עַד מְבֹאוֹ מְהֵלֵל שֵׁם יְהוָה" (תהילים, קי"ג, 3) – שבו מובלטת המילה "מזרח" באמצעים שונים ובו נוצר קשר בינה ובין הברכה והתהילה לאל.

דרך נפוצה אחרת היא יצירת ראשי תיבות מהתיבה "מזרח": "מצד זה רוח חיים" – דהיינו צד מזרח הוא המקור לכל הטוב, ובהשלכה חיים אידיאליים בעידן המשיחי.

צד המזרח מובלט לעיתים בטקסט באופן אסוציאטיבי – בלוח אחד למשל מופיע הפסוק "וְזָרְחָה לָכֶם יְרֵאֵי שְׁמֵי שְׁמֶשׁ צְדָקָה וּמִרְפָּא בְּכַנְפֶיהָ" (מלאכי, ג', 2), ובלוח אחר טקסט פיוטי המהלל ומפאר את תכונותיו של התרנגול

ברור מהלכה זו כי כיוון התפילה ומיקום ארון הקודש בבתי הכנסת נקבע באופן יחסי למיקומה של כל קהילה יהודית. יהודי עיראק התפללו לצד מערב ואילו בתימן מיקמו את ההיכל בקיר הצפוני של בית הכנסת. בהתאם לכך יהודי מרכז ומזרח אירופה פנו בשעת התפילה לצד מזרח, ובהדרגה נודעה לצד המזרח בקרבם משמעות רבה ומיוחדת.

בתרבות העממית למשל נוצר המושג "כותל המזרח", המציין את הקיר המזרחי של בית הכנסת, שבו ניצבים דוכן החזן, ארון הקודש, מקום מושבם של נכבדי הקהל – ובהשלכה מקום של כבוד ויוקרה.

יש לציון כי גם בכנסיות באירופה כיוון התפילה הוא לצד מזרח – שכן למן העת העתיקה נקבע בתרבות הנוצרית כיוון האפסיס, אותה גומחה אדריכלית בקצה המזרחי של הכנסייה, והתפילה באופן אבסולוטי היא לצד מזרח, בעוד חזית הכנסייה היא מערבית. ספק אם להעדפה הנוצרית בעניין זה הייתה השפעה כלשהי על חיי הדת של הקהילות היהודיות במרכז אירופה ובמזרח.

המשמעות העמוקה של כיוון התפילה וכותל המזרח בקרב יהודי מרכז ומזרח אירופה לא הצטמצמה לעולם בית הכנסת בלבד. בעוד בבתי הכנסת לא היה מקום לטעות באשר לזיהוי כותל המזרח וכיוון התפילה בשל מיקומו המרכזי של ארון הקודש, לא כך היה בבית. כדי למלא צורך זה נוצר לוח מיוחד אשר נתלה בבתיים על קיר המזרח והמילה "מזרח" כתובה עליו באותיות גדולות, לעיתים קרובות בליווי קישוטים שונים, ציורים מסורתיים ופסוקים וציטוטים רלוונטיים.

הלוח שימש לא רק כציון פיזי שתפקידו להצביע על הכיוון לצד מזרח, אלא מילא גם צורך נפשי ואידיאולוגי – מעין מצפן רוחני או תזכורת מתמדת למצב הזמני של חיים בגלות וכיסופים לחזות בבניין ארץ ישראל, ירושלים והמקומות הקדושים.

לא ידוע מתי והיכן נולדה המסורת של הכנת לוח מיוחד לשם רעיון כה בסיסי במסורת היהודית. בשל האופי בן החלוף של החפץ והחומרים הפשוטים שממנו נעשה אין בידינו דוגמאות טרם המאה השמונה-עשרה. מאידך, העובדה כי ידועים לנו לוחות "מזרח" מקהילות רבות ושונות בעולם האשכנזי – כגון גרמניה, אוסטריה, בוהמיה, הונגריה, אוקראינה, פולין ורוסיה – מעידה בבירור כי מדובר במסורת אשכנזית ששורשיה מוקדמים

הנדודים במדבר כמרכז הפולחן היהודי וכמי שאחראי על גאולתם בעבר (ובהשלכה הגאולה בעתיד), או את האמרה "דע לפני מי אתה עומד" (על פי צוואת ר' אליעזר הגדול) והמשכה, אשר לא מצוטט כאן, בפי מסדרי התפילות: "לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה".

נוסף לכך נמצא במזרח זה את השמות המיסטיים של האל, הידועים בעיקר מקמעות, "קרע שטן" (חלק משם של מ"ב אותיות המבוסס על תפילת "אנא בכוח", שראשי התיבות הללו מתפענחים בה כך: "קבל רינת עמך, שגבנו טהרנו נורא"). כך גם השם "אגלא" – שפירושו "אתה גיבור לעולם ה'", ובהקבלה מולו הצירוף "בשכמלו", שפענוחו "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

עולם הדימויים על גבי לוחות ה"מזרח" נועד להעצים ולהגביר את האסוציאציות עם המקומות הקדושים והאירועים שהתרחשו בהם, ובכך בעצם להעמיד אותם כמשאת נפש וכיסופים תמידיים בכל מקום ומצב שבו נמצאו היהודים שתלו את הלוחות על קירות בתיהם והתבוננו בהם שוב ושוב.

אחת הקטגוריות שנפוצה במזרחים ממרכז אירופה במאה התשע-עשרה היא סיפורי מקרא – כגון עקידת יצחק או חלום יעקב, הנקשרים במקורות עם ירושלים, הר המוריה ובית אל, מקומות שבהם התגלה האל והוקמו אתרים מקודשים לכבודו. לצידם נמצא שימוש תכוף בדמויות אייקוניות מרכזיות – ובעיקר משה ואהרן.

דמויותיהם מבוססות על דימויים שהופיעו באיקונוגרפיה היהודית תכופות (בעיקר על שערי ספרים מהמאה השבע-עשרה ואילך) ומציגות אותם בשיא הדרם: משה נותן החוק, בעל זקן לבן מהודר, אוחז בלוחות וצמד קרני אור עולות מראשו, בעוד אהרן לבוש במערכת הבגדים המפוארת של הכהן הגדול ואוחז בידיו את ביזי הקטורת.

שילוב הדמויות יחד (או לעיתים רק משה) עוזר בהבניה של מקורות הקדושה – משה כמייצג את מתן תורה ואהרן את הכהונה, המשכן ובית המקדש. ואכן בלוחות "מזרח" רבים מתוארים כלי המשכן והמקדש – ארון הברית עם הכרובים, מזבח הזהב, לוחות הברית, מנורת שבעת הקנים, ואף תבנית בית המקדש (ראו בעמ' 52-53).

ומקומו במסורת היהודית – במילים כמו "מי זה הגבר / בעל שכל וסבר... / עולה על הרגל ופטור ממחצית השקל... / מכבד קונו / בהונו ובגרוננו / לא כהן לוי וישראל / ולא בן עשיו וישמעאל / שני פעמים נולד / ואינו יודע חודש ומולד" – ולו משום שקריאתו בבוקר מסמלת את זריחת השמש, או צד מזרח.

לבד מהדגש על המזרח, מקום מרכזי בטקסט של הלוחות תופסות ההפניות לקב"ה. אף כי בתפיסה המסורתית האל הוא בכל מקום ובכל כיוון, הדגש בלוחות על הצד שבו "רוח חיים", הכיסופים לבית שבו שכן ולירושלים, ובכלל מקומו המרכזי בהוויה היהודית גרמו לריבוי ההפניות אליו.

הדבר נעשה בדרכים שונות – אם בציון השם המפורש או פסוקים שבהם השם נכלל או נרמז, ואף כינויים ושמות קבליים. הפסוק הבולט ביותר בהקשר זה הוא "שְׁוִיִּיתִי יְהוָה לְנֶגְדֵי תְמִיד" (תהילים, ט"ז, 8), אשר נקשר בעיקר לחפץ הידוע בשם "שיווייתי", אך נפוץ גם על לוחות "מזרח", ובייחוד על לוחות שבהם נמצא שילוב של שני טיפוסים הלוחות.

בלוחות ה"מזרח", כגון בלוח שנדפס בפראג (תמ' 1), נמצא ציטוטים כגון "וְשָׁכַנְתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות, כ"ה, 45), המציג את האל בתקופת

תמונה 1: לוח מזרח שנדפס בפראג, 1850 לערך / לשעבר אוסף מקסמיליאן גולדשטיין, לבוב (התמונה באדיבות שלום צבר)

תמונה 3: לוח "מזרח", אלזס, בקירוב / באדיבות ויליאם גרוס. צלם: ארדון בר חמא.

פנורמי-אוריינטליסטי של פנים בית המקדש בשעת פולחן רב משתתפים. וכהנגדה לפאר ולגדולת המקדש בתמונה זו מופיעות מתחתיה שתי תמונות קטנות יותר, המתארות את "חורבן בית המקדש" (שמאל) ו"בכי ומספד אצל כותל מערבי" (מימין).

חורבן בית המקדש ומראות הכותל תפסו בהדרגה מקום מרכזי יותר ויותר. בתמונת החורבן הנפוצה ביותר נראה ירמיהו, הנביא שהתנבא בסוף תקופת בית המקדש הראשון ולאחר חורבנו, יושב בחברת יהודים אבלים כאשר הם מבכים את חורבן ירושלים.

ב"מזרח" שנדפס באלזס (תמ' 3) מלווה תמונה זו בכותרת "אם אשכח ירושלים תשכח ימיני", ובכך מעניקה לה גושפניקה של איקונה יהודית מסורתית. אולם תמונה פופולרית זו אינה אלא עיבוד לציור של אדוארד בנדמן (Eduard Bendemann, 1811-1899), ציור גרמני ממוצא יהודי אשר התנצר כדי להתקדם בחברה, וציור זה שלו, המכונה "ירמיהו מבכה את חורבן בית המקדש" (1834), זכה במדליה בפריז בשנת 1837.

תמונה 2: לוח "מזרח" שנדפס בברסלאו סביב 1900 / באדיבות ויליאם גרוס. צלם: ארדון בר חמא.

כמו כן בולטים אלמנטים ארכיטקטוניים הנקשרים באיקונוגרפיה היהודית לבית המקדש, כגון צמדי עמודים מסיביים המייצגים בחפצי יודאיקה שונים (כגון עמודי שער של ספרים, פרוכות, כתובות) את יכין ובועז במקדש שלמה המלך. בלוחות ה"מזרח" שנוצרו במרכז אירופה בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית העשרים מושווה להם, על פי טעם התקופה, מראה מצרי-אוריינטלי.

לא תמיד מבחר התמונות והנושאים המקראיים נקשר ישירות למקומות הקדושים או לכיסופים לירושלים דווקא. כך למשל באחד הלוחות מברסלאו שעליו מבחר עשיר במיוחד של סצנות מקראיות (תמ' 2) נמצא בין היתר את מגדל בבל, קורבן נח, מהפכת סדום ועמורה, מכירת יוסף, יוסף מתוודע אל אחיו, בת פרעה מוצאת את משה בתיבה, יציאת מצרים, מעשה העגל, מות שמשון, ואפילו איוב ושלוש רעיו.

מאידך האומן עלום השם שהכין את הלוח השתמש בסצנות אלה כנלוות לתיאורים בציר המרכזי, שבו מופיעה התמונה הגדולה ביותר ונושאה ציור

בסביבות שנת 1875 (תמ' 4). כאן בולטים בקומפוזיציה סמלים יהודיים, בעלי חיים ומוטיבים צמחיים השלובים זה בזה ומסודרים במערך סימטרי נאה. המוטיבים נבנים לאורך ציר מרכזי ונפרשים לצדדים, כאשר במרכז מופיעה לוחית ועליה רשומה הכתובת "מזרח". הלוחית מוקפת מכל עבריה בבעלי חיים מגוונים. כל חיה חוזרת פעמיים כתוצאה מטכניקת המגזרת.

מבחר החיות מוכר מאמרתו הידועה של ר' יהודה בן תימא במסכת אבות (ג', כ'), שבה נזכרים ארבעה בעלי חיים – נמר, נשר, צבי וארי – אשר תכונותיהם – עזות, קלות, מהירות וגבורה, בהתאמה – משמשות דגם אידיאלי למאמין המסור. בהקשר של לוח ה"מזרח" ניתן לראות בהם סמל למסירות המאמין אשר תקרב את הגאולה ובניין ירושלים.

לא תמיד מופיעים כל ארבעת בעלי החיים המזהים עם מגזרות ה"מזרח". לעיתים מופיעות גם "חיות קודש" נוספות, כגון צמד דגים – סמל לפיריון ושפע – וצמד תרנגולים, המתקשרים, כאמור, אל דימויי המזרח. כמקובל באמנות יהדות מזרח אירופה, בחרו האומנים, כמו במגזרת שלפנינו (תמ' 4), לשלב לעיתים צמדי בעלי חיים נוספים, כדוגמת פילים, ציפורים, מכרסמים ואף יצורים דמויי חזירי בר (בפאנל התחתון), המעשירים את הדימוי האקזוטי-אוריינטלי של הלוח. במגזרות אלו, ובכלל זה במגזרת הנוכחית, נפוץ גם תשליב של מנורת שבעת הקנים, מוטיב מוכר ונפוץ שמקבל כאן משמעות נוספת בהקשר לבית המקדש.

חשיבות התפילה וקיום מצוות מובלטים לבסוף בכתובת המופיעה בלוחות מזרח אחדים: "אדם דואג על איבוד דמיו ואינו דואג על איבוד ימיו. דמיו אינם עוזרים ימיו אינם חוזרים".

לקראת סוף המאה התשע-עשרה וראשית העשרים נוספים ללוחות ה"מזרח" מוטיבים איקונוגרפיים המשקפים את רוח התקופה. בלוחות ממרכז אירופה בולט מוטיב השמש העולה, לעיתים משובץ ברקע של נוף אירופי מובהק (תמ' 5) מטרתו של אלמנט זה ברורה: הבלטה והעצמה של מושג ה"מזרח", ובו בזמן השמש מבשרת את ציון או מקור האור והחום, ממש כמו בכרזה שיוצר אפרים משה ליליין לקונגרס הציוני החמישי בשנת 1901.

במזרחים אלה מופיעים לראשונה גם סמלי שנים-עשר שבטי ישראל. אומנם מסורת סמלי השבטים לא נוצרה על לוחות "מזרח" והיא ידועה באומנות של יהודי איטליה כבר מהמאה השבע-עשרה. אולם מחוץ לאיטליה מוטיב

תמונה 4: מגזרת נייר, גליציה, 1875 בקירוב / באדיבות ויליאם גרוס. צלם: ארדון בר חמא.

לתמונות הכותל לעומת זאת לא היו מקורות מוקדמים כמו לחורבן. הדימויים האייקוניים של יהודים מתפללים ליד הכותל מאוחרים יחסית, ומופיעים לראשונה באיקונוגרפיה הארץ ישראלית של שלהי המאה התשע-עשרה – ראשית העשרים. הציורים באירופה השתמשו בדימויים שנוצרו בארץ ישראל על גבי חומרים פשוטים וזולים (כגון גלויות דואר מצוירות) כבסיס לעבודתם. לצד לוחות ה"מזרח" המרכז אירופיים בעלי הסצנות המקראיות והדימויים הפיגורטיביים התפתחה במזרח אירופה מסורת שונה, שבה יש דגש נרחב למוטיבים סמליים הנעוצים היטב במסורת האיקונוגרפית של יהדות מזרח אירופה.

התרומה החשובה ביותר בהקשר זה היא מגזרת המזרח – דהיינו לוח "מזרח" מעשה מגזרת נייר צבעונית, כדוגמת מגזרת מגליציה שנוצרה

אולם דווקא בירושלים הדפיסו מו"לים שונים שפעלו בעיר (כגון דפוס מונזון) מספר רב יחסית של לוחות שבראשם או מרכזם מתנוססת התיבה "מזרח". עניין זה מעיד על שני דברים: א) כוחה החזק של המסורת, שנמשכה בידי בני היישוב הישן גם לאחר שהתיישבו בארץ אבותיהם; ב) הלוחות נשלחו לעיתים קרובות לנדיבים בחו"ל למטרת גיוס כספים, ולפיכך קהל היעד לא היה בהכרח מקומי.

הדימויים על הלוחות הירושלמיים תואמים למוטיבים הטיפוסיים שפרחו באומנות העממית של היישוב הישן ומלכתחילה נושא המרכזי היה אתרים מקודשים – למשל קבר רחל, מערת המכפלה, קבר שמואל הנביא, קברי מלכי בית דוד ויד אבשלום. לאלה נוספו בתי כנסת שנבנו לא מכבר, ובעיקר חורבת ר' יהודה החסיד, וכן אתרים בערי הקודש שמחוץ לירושלים – חברון, טבריה וצפת.

אולם במרכז הלוחות הארץ ישראליים, ובקנה מידה גדול יותר משאר האתרים, שובצה בדרך כלל תמונת הר הבית ואתריו: "מקום המקדש" בדמות כיפת הסלע המוסלמית, "מדרש שלמה" בדמות מסגד אל אקצה והכותל המערבי (ראו בעמ' 25, 27, 28, 29, 31, 35-43).

מובן כי מוטיבים אלה התאימו לרוח המזרח ובו בזמן העבירו ליהדות התפוצות מראות של האתרים בארץ הקודש. יתרה מזו, לצד האתרים המסורתיים שובצו תמונות או תצלומים של כוללים ומוסדות תורניים ספציפיים בארץ הקודש, אשר נועדו לעורר את ליבם של הנדבנים בתפוצות לתרום למוסדות האמורים (ראו עמ' 42-43).

מבחינת תוכנו וייעודו של לוח ה"מזרח", חשיבות רבה נודעת גם למפות הגיאוגרפיות-היסטוריות של ארץ ישראל, אשר הופיעו במספר לוחות (עמ' 19, 21-23, 26-27, 28-29). מפות אלה מציגות זיהוי של אתרים מקראיים לצד שמות היישובים החלוציים החדשים שהוקמו באותה תקופה ומכונות ביידיש "דיא אידישע קאלאניען".

כך בלוח משנת תרצ"ז מופיעים לצד דימויים אייקוניים – קבר המלך דוד בהר ציון, מערת המכפלה בחברון, וקו הרקיע של הערים הוותיקות יפו, חיפה, צפת וטבריה – גם רשימה של 22 "קולוניות", החל בפתח תקווה, מקווה ישראל וראשון לציון, וכלה במוצא, מטולה, שפיה, סג'רה והרטוב, ששמותיהן נכתבו בתעתיק ליידיש (מאצא, מעטולא, שווייא, סעדזשערא, וארטוף); (ראו עמ' 29).

תמונה 5: מזרח המשלב בין מראות מבית הכנסת העתיק של פראג לבין הכותל המערבי, פראג, 1880 בקירוב / באדיבות ויליאם גרוס. צלם: ארדון בר חמא.

זה נדיר ביותר טרם המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. לפיכך יש לראות בהופעתו ובתפוצתו לקראת סוף המאה וראשית המאה העשרים ביטוי חזותי לרגשות הציוניים, אשר דיברו על קיבוץ כל שבטי ישראל למולדת הישנה. הקשר זה מתאים מאוד כמובן ללוחות "מזרח".

הקשר זה מתאים מאוד כמובן ללוחות "מזרח", ואין פלא שאמני יודאיקה באספהאן שבאיראן הרחוקה אימצו תבנית זו לצלחות פורצלן עממיות שבאו לאזכר את ירושלים וארץ ישראל (ראו תמונה בעמ' 32-33).

נסיים סקירה זו בסוגה נוספת המיוצגת באוסף במספר רב יחסית של דוגמאות – לוחות "מזרח" אשר נוצרו בארץ ישראל, בעיקר בירושלים, בשלהי המאה התשע-עשרה ובעשורים הראשונים של המאה העשרים. לכאורה עשיית לוח "מזרח" בארץ ישראל מיותרת – שכן תושבי הארץ וירושלים אינם זקוקים ללוח שיזכיר להם את הכיוון לירושלים, מה גם שלתושבי צפת למשל, כיוון התפילה לא היה מזרח.

במרכז הלוח מופיעה מפת ארץ ישראל ובה מסומנות נחלותיהם של שנים-עשר השבטים. בכך מגיע תהליך התפתחותו של לוח ה"מזרח" לסגירת מעגל אידיאלית: ממושא של כמיהה בגולה למקום רחוק, שעורר געגועים לעבר מפואר ובלתי ניתן להשגה, הופך לוח ה"מזרח" הארץ-ישראלי לביטוי של שילוב בין כיסופים מסורתיים לבין מציאות עכשווית וחווית התיישבות ממשית בארץ האבות – כמעין קול קורא לפעולה למען הגשמת החלום.

ביבליוגרפיה נבחרת

יניב, ברכה. "מגזרת ה'מזרח'", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ג (תשמ"ב), עמ' 105-111. פישה, יונה (עו'). אמנות ואומנות בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה, קטלוג תערוכה, ירושלים: מוזיאון ישראל, 1979.

פרנקל, גיזה. מגזרות נייר: אמנות יהודית עממית, גבעתיים: מסדה, 1983.

צבר, שלום. "הכותל המערבי באמנות היהודית במהלך הדורות", אריאל 181-180 (תשס"ז), עמ' 78-104.

Bahat, Dan and Shalom Sabar. *Jerusalem, Stone and Spirit: 3,000 Years of History and Art*. Tel Aviv: Matan Arts Publishers, 1997.

Dolezelova, Jana. "Mizrachs from the Collections of the State Jewish Museum in Prague". *Judaica Bohemiae* 11, nos. 1-2 (1975): 14-28.

Sabar, Shalom. "Domestic Wall Decorations and Folk Papercuts". In *Treasures of Jewish Galicia: Judaica from the Museum of Ethnography and Crafts in Lvov, Ukraine*, edited by Sarah Harel Hoshen. Tel Aviv: Beth Hatefutsoth Museum, 1989, pp. 136-147.

Sabar, Shalom, et al. *Mizrach. Compass for the Heart*. Exhibition Catalog. New York: Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion Museum, 1985.

Shadur, Joseph and Yehudit. *Traditional Jewish Papercuts: An Inner World of Art and Symbol*. Hanover: University Press of New England, 2002.

“מזרח”, ראשית המאה ה-20

לוח “מזרח” צבעוני שהוענק לתורמי ישיבת תורת חיים הכללית בירושלים. במרכז הלוח מפת ארץ ישראל המובטחת לאבות. מסביב המקומות הקדושים: קבר זכריה, יד אבשלום, קבר רחל, מערת המכפלה, הכרמל, צפת, טבריה וקבר שמואל הנביא. בראש ה“מזרח” איור הישיבה הגדולה תורת חיים הכללית. מתחתיו כתר תורה ומתחתיו “מזרח” ולצידיו נשר ונמר, בתחתית ה“מזרח” מופיעים האריה והצב, כנאמר בפרקי אבות,ה: “הוי עז כנמר, קל כנשה, רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים”. (פרקי אבות, ה, כ). ב“מזרח” איורי מקומות קדושים נוספים: הר ציון, מקום המקדש והכותל המערבי וכן שני חצאי הגלובוס.

“Mizrach”, Early 20th century

A colored “Mizrach” awarded to the benefactors of the Torat Hayim Klalit Yeshiva in Jerusalem.

In the center is a map of the Land of Israel as it was promised to the Patriarchs with holy sites such as Zechariah’s tomb, Yad Avshalom (Absalom’s Pillar), Rachel’s Tomb, the Cave of the Patriarchs, Mt. Carmel, Safed, Tiberias and the Tomb of Samuel the Prophet.

At the top is an illustration of the Yeshiva.

Underneath is a Torah crown, below which is the word “מזרח” (“Mizrach” – east), next to which are an eagle and a leopard. At the bottom of the “Mizrach” are a lion and a gazelle, a reminder of the verse from the Sayings of the Fathers (chapter 5), “Be strong as a leopard, and swift as an eagle, and fleet as a gazelle, and brave as a lion, to do the will of your Father who is in heaven”.

The “Mizrach” also incorporates illustrations of other holy sites: Mt. Zion, the site of The Holy Temple and the Western Wall, and also two halves of a globe.

לוח "מזרח" צבעוני שהוענק לתורמי כולל חבת ירושלים, ראשית המאה ה-20 במרכז הלוח מפת ארץ ישראל המובטחת לאבות. מסביב מדליונים ובהם איורי המקומות הקדושים: קבר זכריה, יד אבשלום, קבר רחל, מערת המכפלה, הכרמל, צפת, טבריה וקבר שמואל הנביא. בראש ה"מזרח" הפסוק "חבת ירושלים ואהבת ציון אל תשכח לנצח" (מתוך התפילה בספר "שני לוחות הברית"). מתחתיו כתר תורה והפסוק "מזרח שמש עד מבווא מהולל שם ה" (תהילים, קי"ג, 3). ב"מזרח" איורי מקומות קדושים נוספים: הר ציון, מקום המקדש והכותל המערבי וכן שני חצאי הגלובוס.

A colorful "Mizrach" plaque awarded to a donor to the Hibbat Yerushalayim Kollel, Early 20th century

In the center of the tablet is a map of the Land of Israel as promised to Patriarchs. Around the map are medallions with illustrations depicting holy sites: the Tomb of Zechariah, Yad Avshalom (Absalom's Pillar), Rachel's Tomb, the Cave of the Patriarchs, Mount Carmel, Safed, Tiberias, and the Tomb of Samuel the Prophet.

At the top of the "Mizrach" is the verse: "חבת ירושלים ואהבת ציון אל תשכח לנצח" ("Love for Jerusalem and love for Zion, do not forget forever"), from a prayer in a book named "שני לוחות הברית" ["The Two Tablets of the Covenant"].

Beneh the verse is a Torah crown and the verse "מזרח שמש עד מבווא מהולל שם ה" ("From the rising of the sun to its coming, the name of the Lord is praised", Psalms, 113:3).

The "Mizrach" also includes illustrations of additional holy places: Mount Zion, the site of the Holy Temple and the Western Wall, as well as the two hemispheres of the globe.

תפקדתי שומרים כל חיים וכל הילולת תמיד

יפה ניה בשש כל הארץ הר ציון ירמתי צפון קרית מלך

ממזרח שמש עד מנוא מהולל שם ה'

מפת ארץ ישראל

קרית מלך

ממזרח שמש עד מנוא מהולל שם ה'

הר המנוא

הר המנוא

מבנת קבורת רחל אבנו זיית

קרית מלך

מבנת קבורת רחל אבנו זיית

מבנת קבורת רחל אבנו זיית

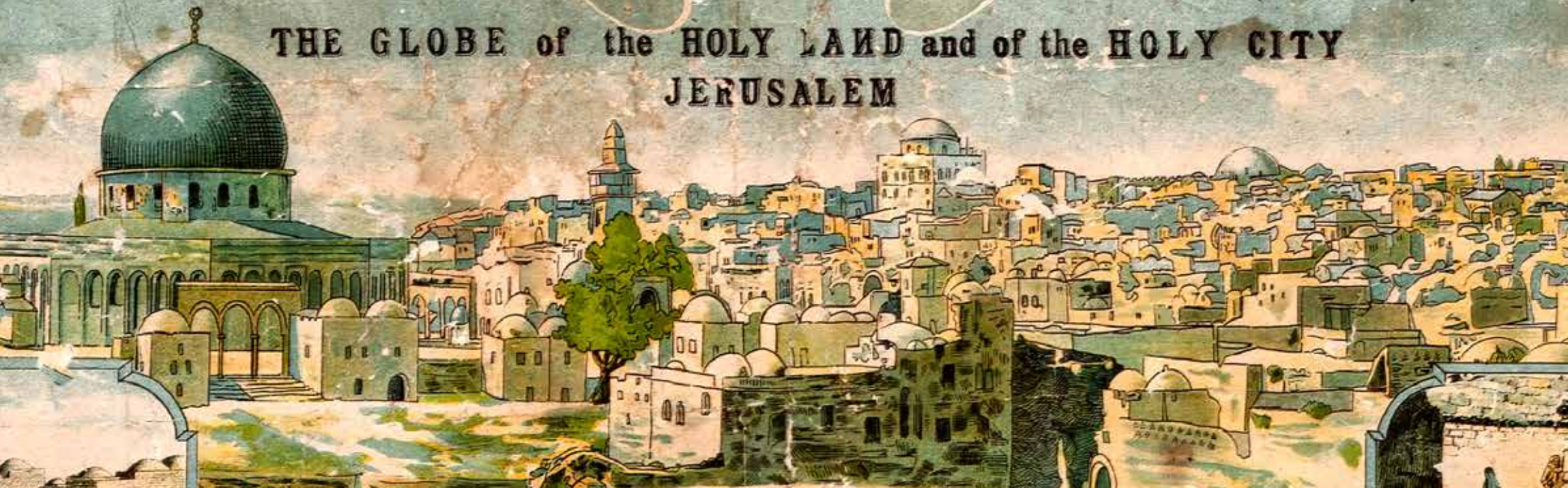
“מזרח”, ראשית המאה ה-20
 בחלקו העליון של ה“מזרח” -איור ירושלים העתיקה והמקומות הקדושים דוגמת מקום המקדש, בתי הכנסת “החורבה” ו“תפארת ישראל”, הכותל המערבי והר ציון.
 בתווך - מפת ארץ ישראל המקראית ונחלות השבטים. מצד שמאל- איור קבר רחל ורשימת המושבות העבריות החדשות בארץ ישראל.
 ב“מזרח” שבאוסף המוזיאון השתמרה רשימה חלקית של המושבות. באוסף ויליאם גרוס השתמרה הרשימה במלואה והיא כוללת 22 מושבות הברון רוטשילד: מטולה, יסוד המעלה, משמר הירדן, ראשון לציון, ועוד. מצד ימין- איור חברון ודבר המחבר.
 בחלק התחתון של ה“מזרח” שני חלקי הגלובוס.

“Mizrach”, Early 20th century

In the upper part of the “Mizrach” is an illustration of ancient Jerusalem and the holy places, including the Temple site, the “Hurva” and “Tiferet Israel” synagogues, the Western Wall, and Mount Zion.
 In the center is a map of the biblical Land of Israel and the tribal territories. On the left are an illustration of Rachel’s Tomb and a list of the new Jewish settlements in the Land of Israel. In the “Mizrach” of the museum’s collection, a partial list of the colonies was preserved. In the William Gross collection, the full list was preserved, including 22 of Baron Rothschild’s colonies: Metula, Yesud HaMa’ala, Mishmar HaYarden, Rishon LeZion, and others On the right is an illustration of Hebron and an explanation by the author.
 In the lower part of the “Mizrach” are two parts of a globe.

תובב"א ירושלים עיר הקדושה

THE GLOBE of the HOLY LAND and of the HOLY CITY
JERUSALEM

כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחוננו

For thy servants Take pleasure in her stones and your the dust thereof.

שמש עד מבוא מהולל שם ה' רם על כל

יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם:

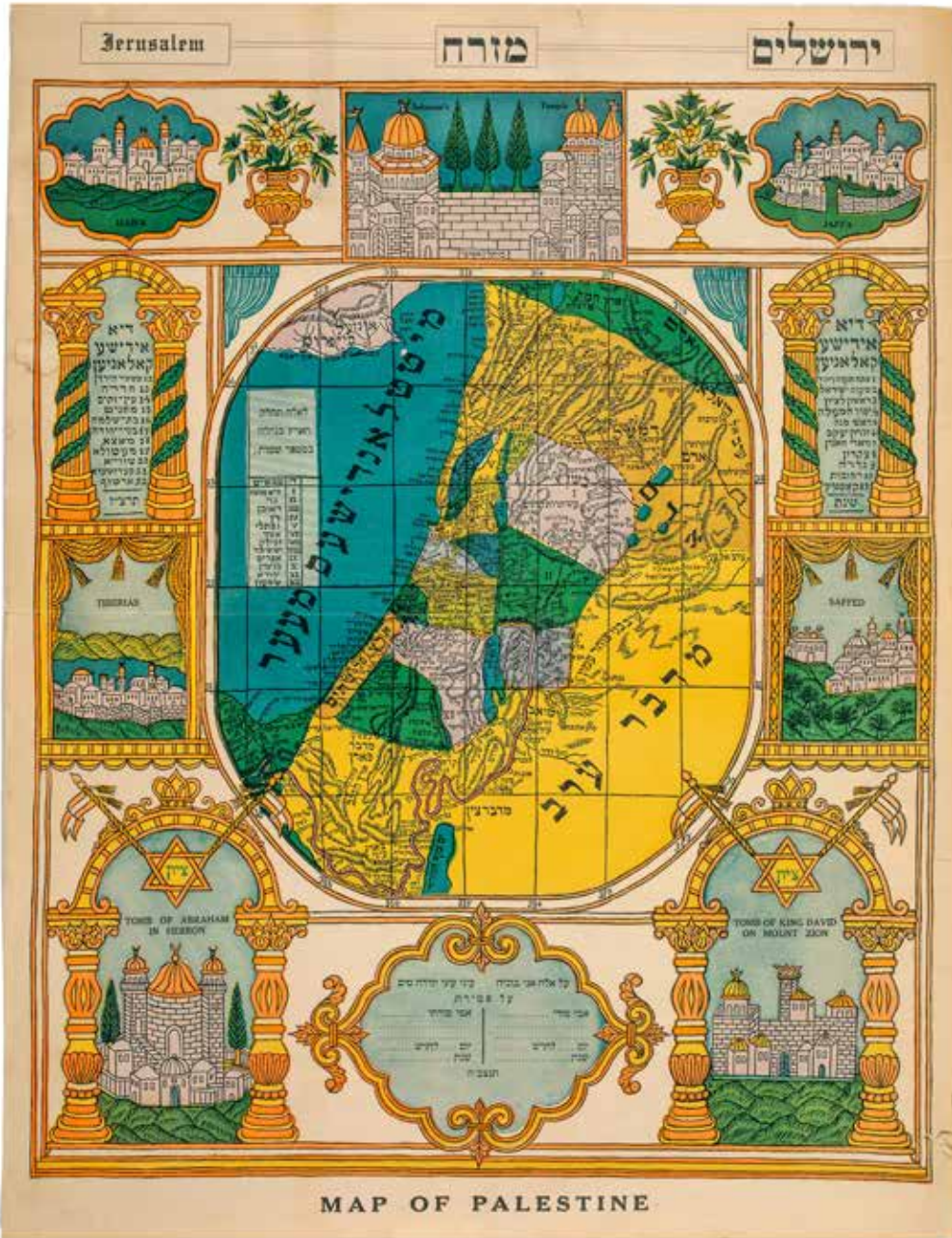
אשר שבטי ישראל יהוד ועבר הירדן והגליל

האלכם זרע ברכ מפת ארץ הקדושה לגבלותיה:

אנא מלך

ואתכם

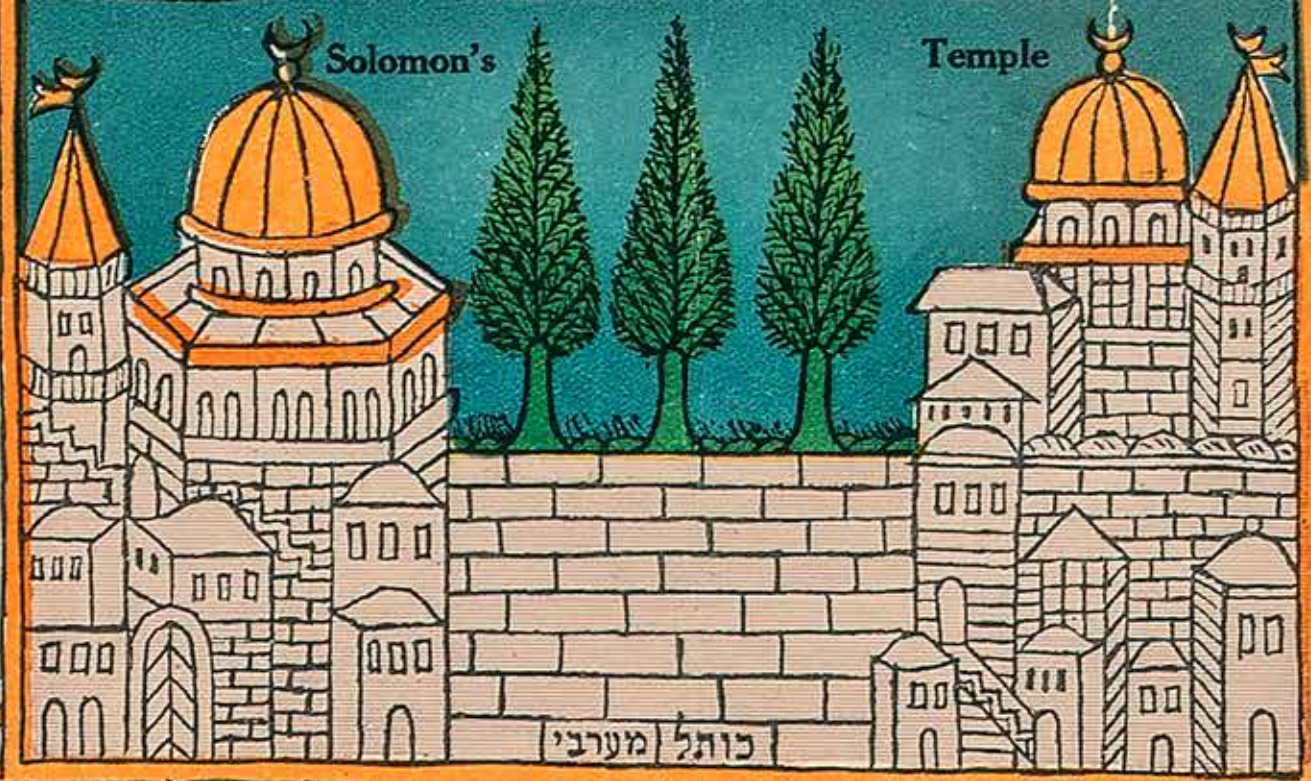

“מזרח”, תרצ”ז (1937)

“מזרח” המשמש גם כלוח יארצייט, ומיועד ליהודי הגולה, אוהבי המסורת שראו את הציונות בעין יפה. בחלקו העליון – איורי יפו, הכותל המערבי וחיפה. במרכז – מפת ארץ ישראל, המחולקת על פי נחלות השבטים. משני צידי המפה רשימת המושבות בשנת תרצ”ז (1937) ואיורי צפת וטבריה. בחלק התחתון קבר דוד ומערת המכפלה, כאשר בתווך מקום לרישום תאריך פטירת ההורים.

“Mizrach”, 1937

An illustrated “Mizrach” that was also used as a memorial calendar printed for traditional Zionist Jews living outside Israel. At the top are illustrations of Jaffa, The Western Wall, and Haifa. In the center is a map of the Land of Israel divided according to the twelve tribes. On both sides of the map are lists of Jewish settlements existing in 1937 and illustrations of Safed and Tiberias. The lower part of the “Mizrach” portrays the Cave of the Patriarchs and David’s Tomb while leaving space to list the dates of deceased family members.

“מזרח”, המאה ה-20

צלחת פורצלן צבעונית מצוירת מבית היוצר של “רזא כרבסי מאיספהן”. שולי הצלחת מעוטרים ב”כתר תורה”, סמלי שנים עשר השבטים, מגדל דוד ועיטורים צמחיים. במרכז הצלחת הפסוק “ממזרח שמש עד מבוא מהולל שם ה’” (תהילים, קי”ג, 3). מתחת איור ארון הברית עם הכרובים בבסיס האיור הכיתוב “ה’ שומר ישראל” ושם השם המפורש. בחלקה התחתון של הצלחת איור הכותל המערבי. איור עקדת יצחק מופיע מתחת ומשני צדדיו מגיני דוד. הפסוק “שיויתי ה’ לנגדי תמיד” (תהילים, ט”ז, 8), מעיד על שימוש הלוח גם כ”שיויתי” ומופיע משני צידי ה”מזרח”.

“Mizrach”, 20th century

A colorful, painted porcelain plate from the workshop of Reza Karbassi of Isfahan.

The top of the plate is decorated with a Torah crown, and around the outer edge are the symbols of the twelve tribes, the Tower of David, plants, and flowers.

In the center of the plate, is the verse “From the rising sun [in the east] to its setting, the name of the Lord is glorified” (Psalms, 113:3). Under this is an illustration of the Ark of the Covenant with the cherubs, and below the inscription “The Lord protector of Israel” and God’s explicit name. Beneath these is an illustration of the Western Wall.

An illustration of the binding of Isaac appears below, and on each side is a Star of David.

The verse “I have set the Lord before me constantly” (Psalms, 16:8) appears on each side of the “Mizrach” indicating that the tablet was also used as a “Shiviti” (a plaque, amulet, or textile used in Jewish homes and synagogues as a meditative aid to keep God’s presence in mind).

The right shows Moses with the Tablets of the Covenant, and the verse “Hear, O Israel, the Lord our God, the Lord is one.” (Deuteronomy, 6:4).

The left shows Aaron in the Tabernacle and behind him the menorah, and the verse “My voice to the Lord I will call, and He will answer me from His holy mountain, the sanctuary.” (Psalms, 3:5).

Alongside the figures of Moses and Aaron appear lions.

מנחת זכרון

מסדו הצבור תלמוד תורה ישיבת עץ חיים
וביהודה בקור חולים האספיטאל
בעתק ירושלים תיבוא.

מזרח
INSTITUTIONS
College
ital

תלמוד תורה ישיבת עץ חיים הישן

כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשינו
הר הבית

ציון וקברי מלכי בית דוד

יברכה ה' מציון

תלמוד תורה הישן

“מזרח”, ראשית המאה ה-20
“מזרח”, שניתן כשי לתורמים לתלמוד תורה וישיבת עץ חיים ובית החולים ביקור חולים.
במרכז – “מקום המקדש” מוקף במדליונים, בהם איורי המקומות הקדושים: קבר רחל, הר ציון וקברי מלכי בית דוד, לצד איורי בית החולים ביקור חולים הישן והחדש, תלמוד תורה וישיבת עץ חיים הישן והחדש ושכונת כנסת ישראל.

“Mizrach”, Early 20th century

“Mizrach”, presented as a gift to donors of the Talmud Torah and Etz Chaim Yeshiva, and the Bikur Cholim Hospital.

At the center – “The Place of the Temple”, surrounded by medallions featuring illustrations of holy sites: Rachel’s Tomb, Mount Zion and the tombs of the Kings of the House of David, alongside depictions of the old and new Bikur Cholim Hospital, the old and new Talmud Torah and Etz Chaim Yeshiva, and the Knesset Yisrael neighborhood.

מהמפעלים הכלליים

SOUVENIR FROM THE GENERAL INSTITUTIONS

Talmud-Thora & Etz Chaim College
and Bicur-Cholim Hospital
at Jerusalem.

מנחת זכרון

מוסדו הצבור תלמוד תורה ויצירת יגן חיים
"ימיהו בקור חולים האמפיטאטר"
בירוק וירושלים תש"א

בית החולים תלמוד

החולים וירושלים תש"א

בית המדרש המלכותי סניף ספרדי
התורה

בית החולים תלמוד

בית החולים תלמוד

בית החולים תלמוד

בית החולים תלמוד

בית החולים תלמוד

בית החולים תלמוד

Address: Talmud Torah Etz Chaim

& Bicur Cholim Hospital JERUSALEM

“מזרח”, ראשית המאה ה-20
 “מזרח” בעל פורמט מלבני. במרכז העליון של הפורמט מצוינת המילה: “מזרח” ומעליה כתר תורה. במרכז מתוארת רחבת הר הבית, ובמרכזה כיפת הסלע. סביב תאור זה מופיעים שישה איורי מקומות קדושים ממוסגרים במסגרת מעוצבת: מערת המכפלה, ציון וקברי מלכי בית דוד, טבריה, הכותל המערבי והר הזיתים. שם בעל המלאכה מצוין בתחתית הדף מצד ימין – ליט’ א’ ל’ מאנזאהן, ירושלים.

“Mizrach”, Early 20th century
 A rectangular “Mizrach”. In the upper center is the word: “Mizrach”, and above it a Torah crown. In the center of the image is the Temple Mount plaza, with the Dome of the Rock in its center. Around this image are six illustrations of holy places within a decorative frame: the Cave of the Patriarchs, Zion and the tombs of the kings of the House of David, Tiberias, the Western Wall, and the Mount of Olives. The name of the workshop A. L. Monsohn Lithographic Press, Jerusalem is at the bottom of the page on the right.

מזרח

שמש עד מבואו מהולל שם ה'

כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו

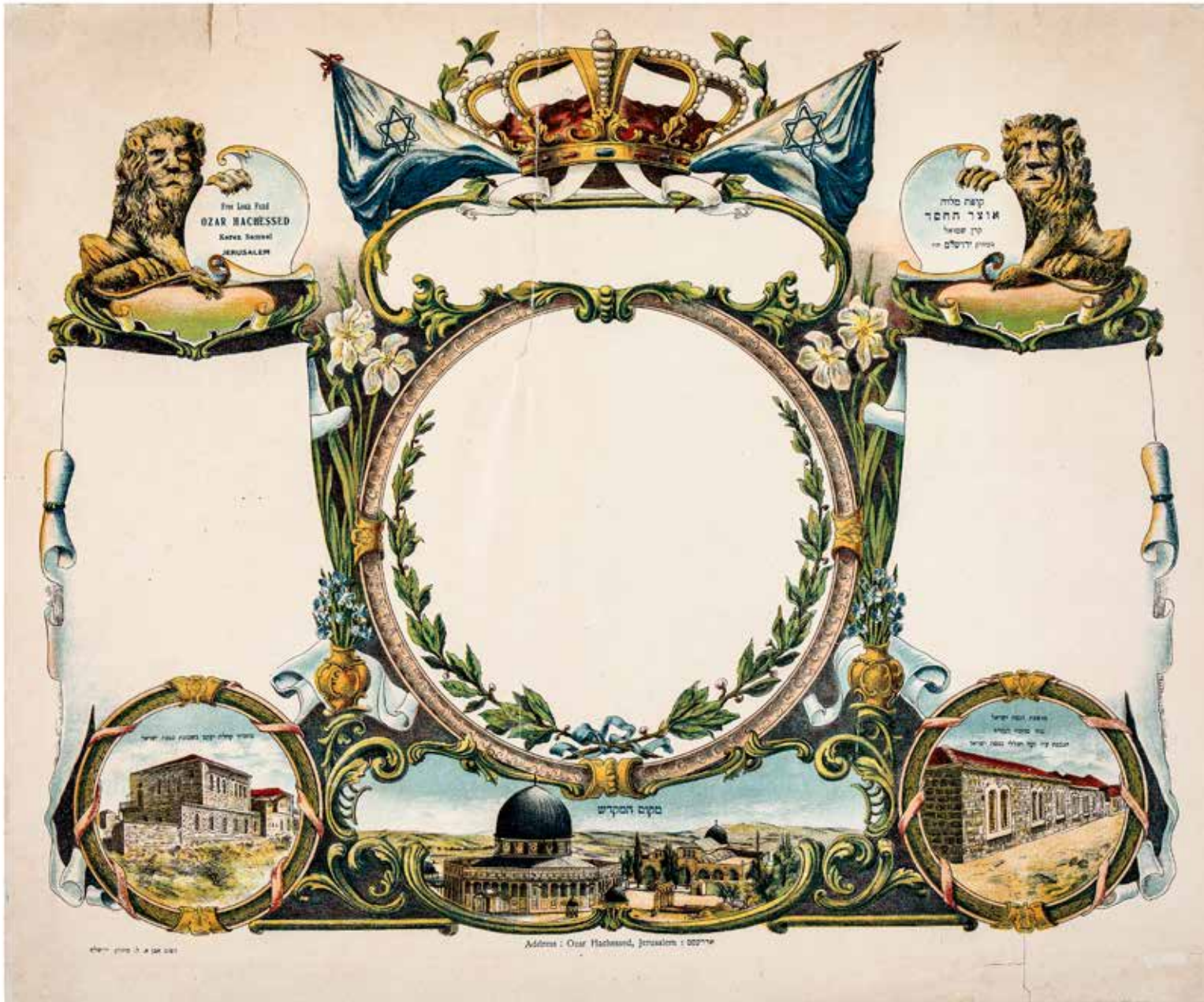
דר הביה

הר הזיתים

עהיק ציון
וקברי מלכי בית דוד

טופס ריק של "מזרח", ראשית המאה ה-20
 טופס ריק של "מזרח" מירושלים למילוי שם התורם, במקרה זה שי לתורמי קופת מלווה אוצר החסד. מונזון בעל בית הדפוס שהפיק את הטופס, "מיחזר" דימויים בכל מיני פורמטים ולצרכים שונים. המסגרת האמורה שימשה לצרכים שונים: קמע, "מזרח", תעודת חברות, ועוד. מהעובדה שמרכז הגיליון ריק, כמו גם המדליון העליון, ניתן להסיק שהכוונה הייתה להוסיף טקסט / תמונה לפי הצורך הספציפי. החלק העליון מעוטר בכתר תורה. בחלקו התחתון של ה"מזרח" איור מקום המקדש, מימין – בתי מחסה לעניים בשכונת כנסת ישראל ומשמאל – בית המדרש "קהילת יעקב" בשכונת כנסת ישראל.

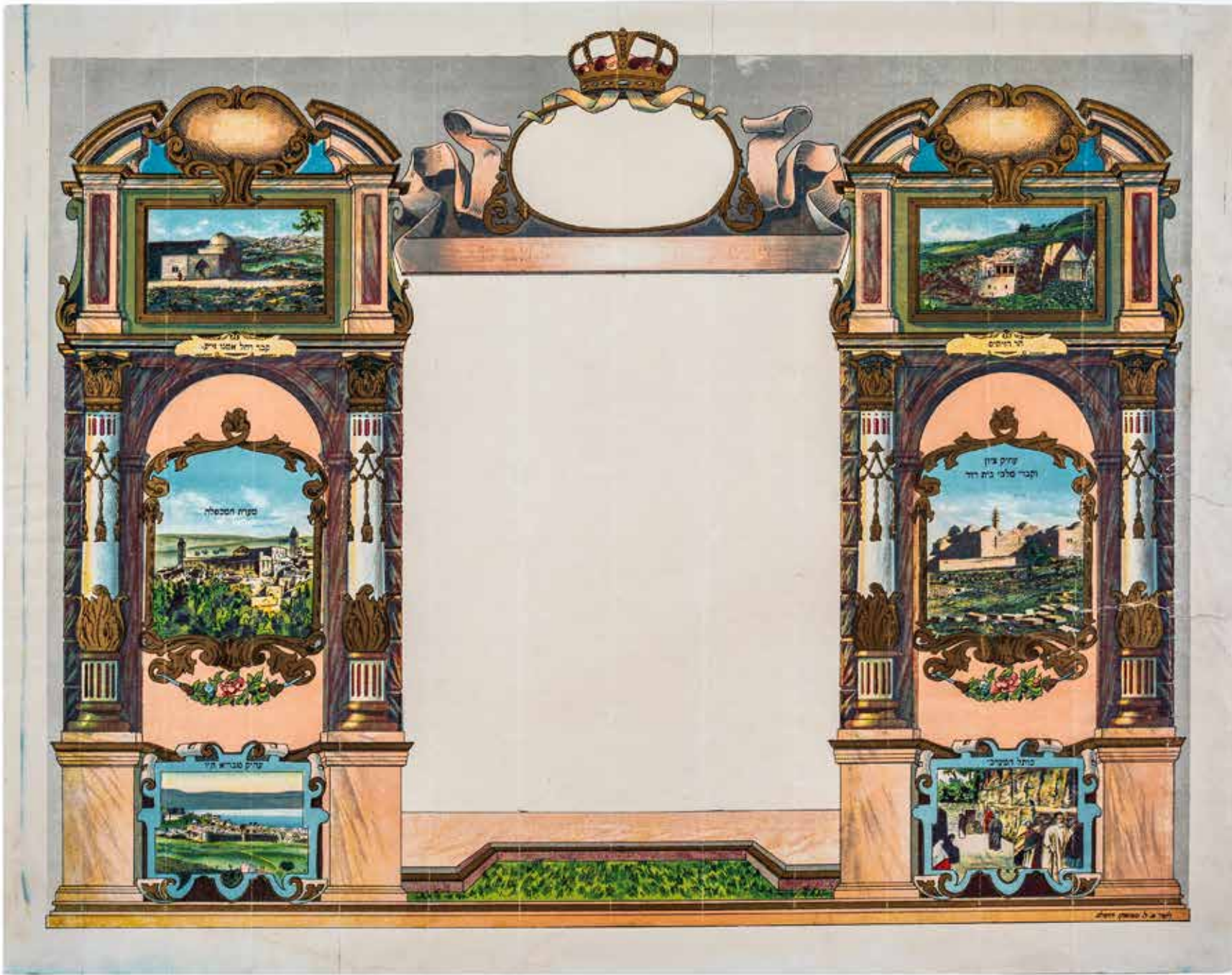
Blank form of a "Mizrach", Early 20th century

Blank form of a "Mizrach" from Jerusalem with a place to write the donor's name. Monsohn owner of the printing company which produced the form, "recycled" images in various formats and for various purposes. This frame was used for a range of needs: amulet, "Mizrach", membership card and so on. The center of the document is blank, as is the top medallion.

It can be inferred that the intention was to add text or an image according to specific needs.

The upper section is adorned with a Torah Crown. At the bottom of the "Mizrach" is an illustration of the Temple site.

On the right – shelters for the poor in the Knesset Yisrael neighborhood, and on the left – the "Kehilat Yaakov" study hall, also located in the Knesset Yisrael neighborhood.

יצירה של א. גולדמן

"מזרח", המאה ה-19

"מזרח" עשוי עבודת רקמה ומשובץ חרוזים, שמקורו באירופה. ב"מזרח" רקום צמד אריות אוחזים מגן דוד שבתוכו לוחות הברית, מעליהם שני מלאכים מכונפים אוחזים בכתר תורה אשר מתחתיו רקום שם ה' המפורש.

"Mizrach", 19th century

An embroidered "Mizrach" with beading from Europe. The "Mizrach" portrays a pair of lions holding a Star of David containing the Tablets of the Covenant, above which are two winged angels holding a Torah crown, below which is embroidered the explicit name of God.

“מזרח”, ראשית המאה ה-20

“מזרח” שהודפס בדפוס סלומון. ה“מזרח” הודפס עבור תורמי הועד הכללי לקופת רבי מאיר בעל הנס ולחברת כנסת ישראל. כתר תורה מעל איורי מקומות קדושים:

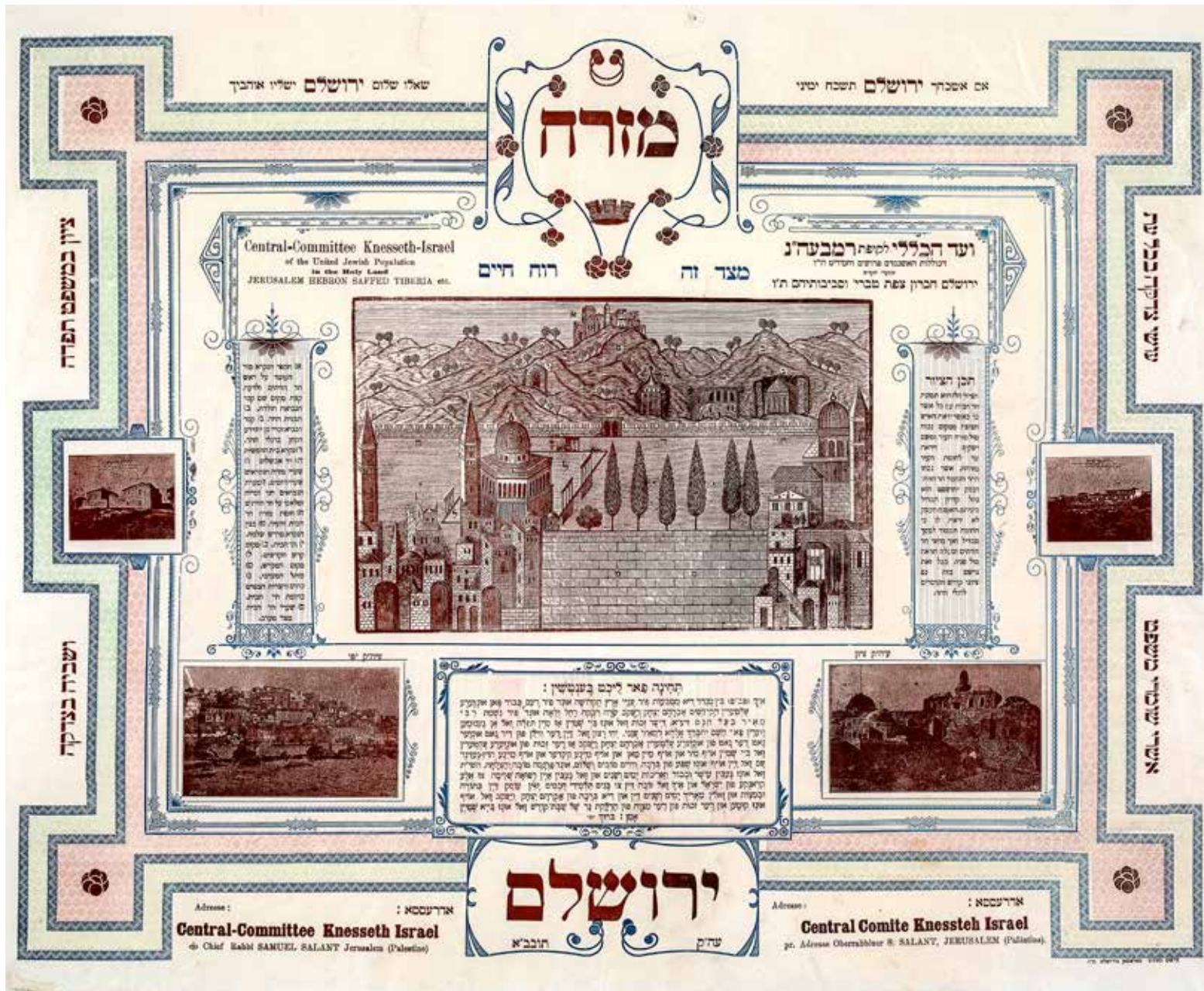
הכותל המערבי, הר הבית, הר הזיתים וסביבתו. משני צידי האיור הסמטי הסבר מפורט על האיור. ב“מזרח” משולבת תחינה ביידיש. איורי עיר הקודש ציון ועיר הקודש יפו לצד התחינה. בנוסף משובצים ב“מזרח” שני תיאורי נחלת כנסת ישראל.

ב“מזרח” משולבים הפסוקים: “ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה” (ישעיה, א, 27) ו“אשרי עושי משפט עושי צדקה בכל עת” (תהילים, ק”ו, 3) המעידים על החשיבות במתן צדקה למען הישוב היהודי בארץ ישראל והגאולה העתידית.

“Mizrach”, Early 20th century

“Mizrach” plaque printed by the Salomon Press, printed for the Central Committee of Kneset Yisrael and for the Fund of Rabbi Meir Baal Ha’Ness. Above, a Torah crown is depicted with the word “Mizrach”. A schematic illustration of the Western Wall, the Temple Mount, the Mount of Olives, and its surroundings decorates the center of the plaque, and on both sides of the schematic illustration is a detailed explanation of the illustration. A Yiddish supplication is integrated into the “Mizrach”. Illustrations of the Holy City of Zion and the Holy City of Jaffa are depicted alongside the supplication. Two illustrations from the Kneset of Israel are also embedded in the “Mizrach”.

Verses are integrated in the “Mizrach” include: “Zion of justice shall be redeemed, and his captivity shall be in righteousness”, Isaiah, 1:27), and “אשרי עושי משפט” (“Blessed are they that do justice, that do righteousness at all times”, Psalms, 106:3), which testify to the importance of giving charity for the sake of the Jewish settlement in the Land of Israel and the future redemption.

אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני

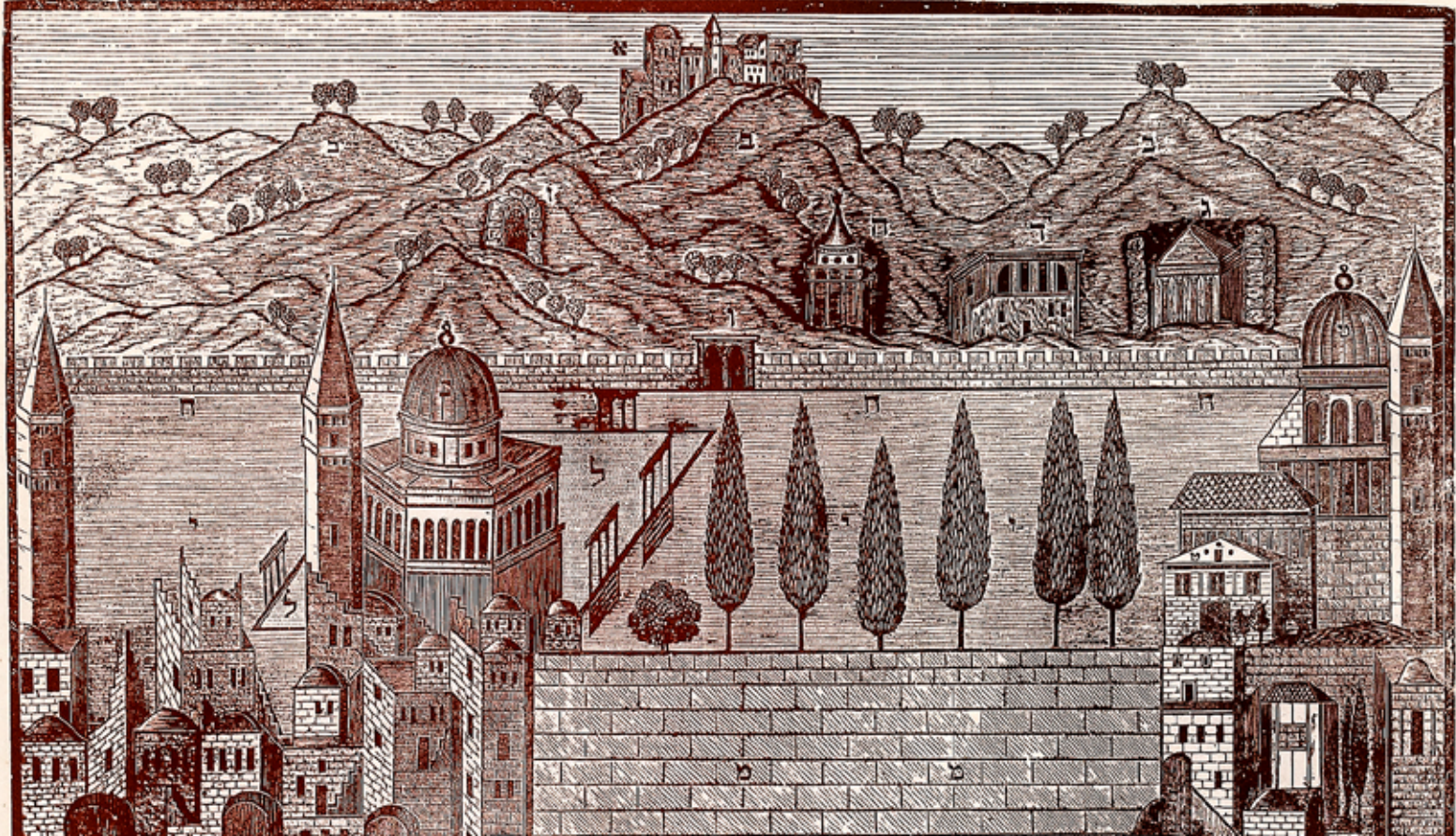
שאלו שרם ירושלים ישליו אהביך

מצד זה רוה חיים

Central-Committee Knesseth-Israel
of the United Jewish Population
in the Holy Land
JERUSALEM HEBRON SAFFED TIBERIA etc.

ועד הכללי לקופת רמבעה"נ
דכוללות האשכנזים פרושים ותמידים ה"ו
שבעי הקדש
ירושלים חברון צפת טבריא וסביבותיהם ת"ו

א הכפר הנקרא מור
העמד על ראש
הר הזיתים ולדעת
קצת מקום שם קבר
הנביאה תולדת. ב
חבנית דוד. ג קבר
הנביא יחזקאל כן יהודיע
המקום בגלילי החר
ד נקרא בית החפשות
הו זה אבשלום. ו
שערי מורה הנקראים
שערי החסם. ז מערת
הנביאים חני זכריה
ט מלאכי על הר הזיתים
י חומת מורה הר
יב חבית והעיר. יג בנין
הנקרא מדרש שלמה.
יד הר חבית. טו מקום
קדש הקדשים. טז
מקום המקדש. יז
פולת המערכה. יח
בתים וחצרות הבנוים
הנזכרים.

תכנן הציור
הציור הלו הוא תמונת
הר הזיתים עם כל אשר
בו כאשר יראה האיש
הצופה ממקום גבוה
מול מורה העיר ומשם
ישקף ויראה
עד לחומת העיר
מורחת אשר נבנו
הרז הנחמד הר הזית
ועם ירושפט הוא
נחל קרון תבדיל
בנייהם האמנם העסק
לא יראה לו כי
החומת הנעמוד למסד
מבדיל ואך מחצי הר
הזיתים ומעלה הראה
מול פניה בכל זאת
נרשם כזה גם
ציוני קודש העומדים
לגלילי דתה.

בית תורה

ל

יששכר

ובני

יהודה

טפני

ראיבו

יוסף

ל

ל

ל

ל

ממזרח

שמש עד מבואו מהלל שם יהוה

דע לפני מי אפה עומד

ועסה ישראל כה יהוה אלהיה שאל מעמד כי אם ליראה את יהוה אלונה ללכה בכל דרכיו ולא תקנה ארו ולעבדאח יהוה אלוקה קבל לקבד ובכל נפשה

שייחי יהוה לנגדו תמיד

סלי אל יהוה אקרא ותעני סגור קרש

שלא סי הדלכה כל דום תפארתה

קרוה שם כבוד פלכותו לעולם ועד

כי רצו עבדיו לא אכזיבו ואת עפרה יחננו

שמע ישראל יהוה אלוקינו יהוה אחד

"מזרח", ראשית המאה ה-20

"מזרח" המחולק לשלושה חלקים. במרכז – הפסוק "מזרח שמש עד מבואו מהולל שם ה'" (תהילים, קי"ג, 3).

מתחת – איור ארון הברית עם הכרובים והפסוק "דע לפני מי אתה עומד".
 "ועתה ישראל מה ה' אלוהיך שאל מעמך כי אם ליראה את ה' אלוהיך ללכת בכל דרכיו ולאבה אתו ולעבד את ה' אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך" (דברים, ו', 12).

הפסוק "שיויתי ה' לנגדי תמיד" (תהילים, ט"ז, 8), מעיד על שימוש הלוח גם כ"שיויתי".
 בחלקו התחתון של ה"מזרח" איור הכותל המערבי והפסוק "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו" (תהילים, ק"ב, 15).

מימין – בחלק העליון – איור משה מכה על הסלע במי מריבה (במדבר, כ, 8-11). מתחתיו הפסוק "ימלא פי תהילתך כל היום תפארתך" (תהילים, ע"א, 8).

בחלק התחתון איור משה עם לוחות הברית, והפסוק "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד" (דברים, ו', 4).
 משמאל – בחלק העליון – איור עקדת יצחק והפסוק "קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קודשו סלה" (תהילים, ג, 5). מתחתיו – איור אהרון ומאחוריו המנורה, והאימרה "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", דבר שבע שנהוג לאמרו בקריאת שמע.

לצד דמויות משה ואהרון מופיעים אריות.

בשלב מאוחר יותר הדביקו רצועת נייר עם סמלי 12 שבטי ישראל בחלקו העליון של ה"מזרח".

"Mizrach" Plaque, Early 20th Century

A "Mizrach" plaque divided into three parts. In the center is the verse "From the rising of the sun to its setting, the name of the Lord is to be praised" (Psalms, 113:3).

Below: an illustration of the Ark of the Covenant with cherubs and the verse "Know before whom you stand".

"And now, Israel, what does the Lord your God ask of you but to fear the Lord your God, to walk in all his ways, and to love him, and to serve the Lord your God with all your heart and with all your soul" (Deuteronomy, 10:12).

The verse "I have set the Lord before me constantly" (Psalms, 16:8) indicates that the tablet was also used as a "Shiviti" (a plaque, amulet, or textile used in Jewish homes and synagogues as a meditative aid to keep God's presence in mind).

In the lower part of the "Mizrach" is an illustration of the Western Wall and the verse "For your servants hold her stones dear, and cherish her very dust" (Psalms, 102:15).

On the upper right is an illustration of Moses striking the rock at the waters of Merivah. (Numbers 20:8-11). Below it is the verse "May your mouth be filled with your praise all day long, your glory" (Psalms 71:8).

In the lower part is an illustration of Moses with the Tablets of the Covenant, and the verse "Hear, O Israel, the Lord our God, the Lord is one" (Deuteronomy 6:4).

On the upper left is an illustration of the binding of Isaac and the verse "I will call to the Lord, and He will answer me from His holy mountain" (Psalms 3:5). Below it is an illustration of Aaron in the Tabernacle and behind him the menorah, and the verse "Blessed is the name of His glory forever and ever," a verse that is usually recited in the Shema.

Next to the figures of Moses and Aaron are lions.

A strip of paper with the symbols of the 12 tribes of Israel was glued to the upper part of the "Mizrach" at a later stage.

“מזרח”, ראשית המאה ה-20
 מגזרת נייר שמקורה במזרח אירופה. המילה “מזרח” מופיעה בתוך כתר לספר תורה שצמד אריות אוזז בו. מהכתר משתרנים ענפים ועלים וביניהם צבאים וחסידות. במסגרת החיצונית ניתן לראות סנאים, טווסים ובעלי כנף אחרים, פרחים, עלים ואצטרובלים.

“Mizrach”, Early 20th century
 A paper cutout originating in Eastern Europe. The word “Mizrach” appears within a crown for a Torah scroll held by a pair of lions. Branches and leaves intertwine from the crown, among which are deer and storks. In the outer border are peacocks and other winged creatures, squirrels, flowers, leaves, and pine cones.

“מזרח”, ראשית המאה ה-20, גרמניה
 “מזרח” עשוי ממגזרת נייר ומשלב בתוכה דפי זהב.
 במרכז ה“מזרח” סלסלה עם הכיתוב “מזרח”.
 מעל הסלסלה זוג ציפורים האוחזות במקורן את הפסוק “שמחתי
 באומרים לי בית ה’ נלך” (תהילים, קכב, 1). במגזרת הנייר ציפורים
 ועטורי צמחיה ופרחים. ובתחתית המזרח הפסוק “כי נר מצוה
 ותורה אור”. (משלי, ו, 23).

“Mizrach”, Early 20th century, Germany

A “Mizrach” made of papercut combined with gold leaf.
 In the center of the “Mizrach” is a small basket with the
 inscription “Mizrach.”

Above the basket is a pair of birds holding in their beak
 the verse [in Hebrew]: “I rejoiced when they said to me,
 ‘Let us go to the House of the Lord’” (Psalms 122, 1). The
 papercut has birds and decorations of flora and flowers.
 And at the bottom of the “Mizrach” is the verse: “A
 Mitzvah (commandment) is a candle; the Torah is light”
 (Proverbs 6, 23).

"מזרח", ראשית המאה ה-20
 לוח "מזרח" שהודפס בדפוס צוקרמן בירושלים. במרכז מדליון ובו הכותל המערבי. מסביבו 8 מדליונים קטנים יותר עם מקומות קדושים: קבר שמואל הנביא, קבר כלבא שבוע, מקום המקדש, בית הכנסת "תפארת ישראל", מערת המכפלה, קבר רבי מאיר בעל הנס, מגדל דוד, קבר רחל, ועוד. שני זוגות ברושים משני העברים, מקבילים לעמודי יכון ובוועז המוקפים בפסוקים: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" (תהילים, קל"ז, 5). "זכרו מרחוק את ה' ירושלים תעלה על לבבכם" (ירמיהו, נ"א, 50).
 "חזה ציון קרית מועדנו עיניך תראינה ירושלים נווה שאנן בל ינתקו" (ישעיה, ל"ג, 20).
 "אהל בל יצען, בל יסע יתדותיו לנצח, וכל חבליו בל ינתקו" (ישעיה, ל"ג, 20).
 מדליון עם כתר תורה לראשו ואריות מצדדיו, במרכז חלקו העליון של הלוח. בדיוק מתחתיו בחלקו התחתון של הלוח מופיעה מנורת שבעת הקנים. מקומות קדושים נוספים מעטרים את הלוח בתבניות-מרובעות: עיר הקודש טבריה, ריחון, הר ציון, שכם, ישיבת המקובלים "בית אל", יד אבשלום, אשל אברהם ומערת שמעון הצדיק.

"Mizrach", Early 20th century
 "Mizrach" plaque printed at Zuckerman Press in Jerusalem. Medallion in center, showing Western Wall. Surrounded by 8 smaller medallions showing holy sites. Two pairs of cypress trees on either side, parallel to Boaz and Jachin pillars surrounded by verses: "If I forget thee, O Jerusalem, let my right hand forget her cunning." "Remember the Lord afar off, and let Jerusalem come into your mind." "Look to Zion, the city of our festivals; your eyes shall see Jerusalem as a quiet abode." "An immovable tent; its stakes will never be pulled up, nor will any of its ropes be broken."
 Medallion with Torah crown at top and lions on either side, in center of top part of "Mizrach". Immediately below in lower part, seven-branched candelabrum. More holy sites adorn the "Mizrach".

“מזרח”, שנות החמישים של המאה ה-20

“מזרח” לסוכה הוצאת דפוס אופסט אמנים מאוחדים בע”מ תל אביב. במסגרת החיצונית שבטי ישראל עם סמליהם. בגוף “המזרח” איורי המקומות הקדושים: הכותל המערבי, מגדל דוד, קברי מלכות בית דוד, קבר רחל, קבר רבי שמעון בר יוחאי וקבר ר’ מאיר בעל הנס. איור העיר העתיקה בירושלים כאשר בולטים גגות בתי הכנסת “החורבה” ו”תפארת ישראל” העומדים בתפארתם בשעה שבפועל בשנים בהן השתמשו ב”מזרח” – הרובע היהודי היה חרב ותחת שלטון ירדני. הכתובת (מעל איור הרובע) – “אם אשכחך ירושלים תשכח ימינו”, מרגשת היות ו”המזרח” נתלתה בסוכתה של משפחת וינגרטן, לאחר נפילת הרובע.

“Mizrach”, 1950’s

A “Mizrach” for a Succah [booth] from the Offset Press of United Artists Inc. Tel Aviv.

Around the border are the tribes of Israel with their symbols. In the body of the “Mizrach” is an illustration of the Holy places: the Western (Wailing) Wall, the Tower of David, the graves of the Kingdom of the House of David, Rachel’s Tomb, the grave of Rabbi Shimon bar Yochai, and the grave of Rabbi Meir baal Ha’Ness; an illustration of the Old city of Jerusalem, in which the roofs of the “Churva” and the “Tiferet Israel” synagogues stand out in their splendor, while, actually, in the years in which they used the “Mizrach” – the Jewish Quarter was destroyed and under Jordanian rule. The inscription (above the illustration of the Jewish Quarter): “If I forget thee, O Jerusalem, may my right hand lose its cunning”, is especially moving since the “Mizrach” was hung in the succah of the Weingarten family after the fall of the Quarter.

וברוך אתה בציאתך

ברוך אתה בביאך

מזרח

סדר אושפיזין

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

סדר אושפיזין

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

ליום חמישי
במנו סגן יצחק
אשפזיני עילאי
דומיני סגן יצחק
ל' אשפזיני עילאי
אברהם עזריאל
משה אהרן ודוד

communities across Europe suggests that this is a long-standing and widespread Ashkenazi tradition.

The "Mizrach" plaques were typically made from sheets of paper (sometimes parchment), created by folk artists and yeshiva students, either by hand or through printing, and sometimes as paper cutouts. At the center of the plaque was a text that indicated the direction of prayer, along with verses from Jewish sources, acronyms, and images that held religious and symbolic meanings. Through the integration of verses emphasizing light, life, and redemption, the word "mizrach" acquired a profound symbolic significance. Along with the emphasis on the direction of the east, the "Mizrach" plaques often refer to God in various ways, through explicit names and familiar verses, as well as Kabbalistic and mystical names. The accepted Jewish concept that God is present everywhere did not deter those owning the plaques from focusing on the direction of the Shekhina (the divine presence of God) as expressed, for example, in the verse found on many plaques, *Shiviti Adonai le-negdi tamid* ("I have set the Lord before me constantly," Psalms 16:8).

In Central Europe, the plaques featured a rich world of imagery that combined biblical stories and iconic figures, such as Moses and Aaron, alongside representations of Temple vessels and architectural elements that emphasized the holiness and spiritual significance of the "Mizrach", the east. In the nineteenth century, other much-loved biblical images were also sometimes included (for example, the story of Joseph); however, at the same time, images of the destruction of the Temple and views of the Western Wall became more and more prevalent. In contrast, in Eastern Europe, a tradition of "Mizrach" plaques, made of colorful paper decoupage in a pleasant, symmetrical arrangement, emerged, focusing on symbolic and iconographic motifs such as animals, the Star of David, and the seven-branched menorah. These images

– including the lion, eagle, tiger, and deer from *Pirkei Avot* – expressed spiritual values while aesthetically combining traditional and ethical content.

In the late nineteenth and early twentieth centuries, new iconographic motifs, such as a rising sun, the emblems of the Twelve Tribes, and geo-historical maps reflecting Zionist sentiments and the vision of the ingathering of exiles in the Land of Israel, were incorporated into the "Mizrach" plaques. Plaques created in the Land of Israel of the Old Yishuv, the long-time residents of the Holy Land, especially those in Jerusalem, combined traditional images of holy sites with representations of contemporary settlement and Torah institutions, as well as references to the pioneer colonies, and were sometimes intended for a Jewish audience in the Diaspora as evidence of a living tradition and as a means of mobilizing financial support and strengthening ties with the Holy Land.

'ON THIS SIDE IS THE SPIRIT OF LIFE'

THE "Mizrach" PLAQUE AND ITS DECORATION

Prof. Shalom Sabar

Despite the destruction of the Temple and the ensuing exile, the Jewish people managed to preserve their identity and culture throughout the generations, in part through material culture and art in the home and synagogue. The "Mizrach" plaque is a notable example of the visual preservation of Jerusalem's memory and the Temple. Initially, the "Mizrach" plaque was intended to indicate the direction of prayer toward Jerusalem, as prescribed by halakha based on biblical and Talmudic sources. In the communities of Central and Eastern Europe, where prayer was directed toward the east, this direction became a symbol of holiness, prestige, and connection to the Holy Temple. While in the synagogues, the east was emphasized by the Aron HaKodesh, the Holy Ark, the "Mizrach" plaque played a similar role in the Jewish home. Therefore, the plaque was adorned with decorations, verses, and quotations, which in addition to showing the direction of prayer, represented a spiritual and cultural yearning for Zion throughout the generations. Although it is unclear where and when these plaques were first created, their dominant presence in numerous

Mizrach

"Mizrach" Plaques from the Museum Collection